

ЕТОС НАУКИ ЯК АКСІОЛОГІЧНА ОСНОВА ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ АСПІРАНТІВ

УДК 378.937

Г. П. Полякова

З огляду на перспективи інтеграції національної системи ступеневої освіти в європейський науково-освітній простір набувають актуальності питання модернізації професійної підготовки кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру й докторантуру. Серед них найменш висвітленими як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогічній теорії залишаються питання, що стосуються сутності та структури деонтологічної підготовки аспірантів з огляду на нові тенденції розвитку сучасної науки як особливого соціального інституту.

З огляду на це метою даної статті є висвітлення певних параметрів етосу науки як аксіологічної основи, що зумовлює спрямованість та сутність деонтологічної підготовки аспірантів як майбутніх кадрів вищої кваліфікації.

Аналіз зарубіжних видань останніх років переконливо свідчить, що провідні соціологи науки (Б. Барбер, Р. Мертон, Г. Міллер, М. Поляний, Р. Станкевич, Н. Сторер та ін.) тлумачать духовне життя вченого як похідне від надособистісних зв'язків і структур, розглядаючи соціальний фактор як сторонню стосовно нього силу – силу примушування. Через це вчені нерідко протиставляють особистість сучасного ученого науковому колективу, організації, що задіяні в науковому виробництві, підпорядкованому законам ринкової економіки та конкуренції [2]. Водночас, ураховуючи соціально-психологічні особливості наукового виробництва, ними зафіксовано три групи мотивів діяльності сучасного вченого: психодинамічні мотиви, пов'язані як з особливостями психіки індивіда, тобто допитливістю, любов'ю до пошуку, радістю творчості тощо, так і з вимогами наукового пізнання до його суб'єкта у зв'язку з пошуком істини; соціально-психологічні мотиви, що відображають усвідомлення індивідом себе як члена суспільства і виявляються в почутті обов'язку перед суспільством, прагненні до вдосконалення життя людства,

патріотизмі та ін.; соціально-динамічні мотиви престижного характеру, що виявляються в потребі особистості в самоствердженні через суспільне визнання, задоволення честолюбства та ін. Наголошуючи на тому, що в реальній дійсності функціонують усі групи мотивів, американські автори Г. Міллер, Д. Пельц та Ф. Ендрюс були вкрай здивовані, що найбільш продуктивно працюють учені з сильно вираженою науковою (космополітичною), а не особистісною орієнтацією. Зважаючи на це, вони дійшли обґрунтованого висновку про те, що для науково-дослідницької організації більш “вигідними” є робітники, орієнтовані на службу науці, а не на успіх організації чи власне просування в ній.

Вивчення спеціальної літератури дозволило дійти висновку, що на індивідуальному, тобто міжособистісному рівні основним виявом особистості вченого, як підкреслює Р. Мертон, постають етичні норми науки, виражені у науково-дослідницькій культурі, які мають одночасно характер прямих наказів та орієнтацій [1]. Коли норми приймаються особистістю й проникають в її внутрішній устрій, вони стають цінностями, які, хоча й існують в суб’єктивному світі особистості, є об’єктивно, суспільно санкціонованою системою переваги певних дій у певних ситуаціях. При цьому така цінність пов’язана з особистістю не через бажання (мотив), а з соціально значущою дією – через вибір між цінністю й ситуацією, що визначається інституційними нормами науково-дослідницької культури. Тому коли норми науки мають одночасно характер наказів й орієнтацій, то під останніми розуміється “система настанов, у світлі яких індивід (група) сприймає ситуацію і обирає відповідний образ дій”, тобто вибір цінностей, приписаних нормами того чи іншого соціального інституту, суб’єктивне ставлення до якої виявляється в мотивах діяльності [1].

У зв’язку з перетворенням наукової праці у працю колективну суб’єктом наукового виробництва стає не стільки окремих учений, скільки науковий колектив (наукове співтовариство), тобто відбувається об’єктивний процес перетворення “людини науки” (Ч. Дарвін) в “людину організації” (К. Маркс).

Причому серед функцій наукового колективу слід виокремити такі: виробничу або власне наукову, спрямовану на виробництво наукових знань; кооперативну, спрямовану на згуртування членів наукового колективу з метою його більш ефективної діяльності; соціально-психологічну, яка приписує урахування дослідницьких здібностей, особистісних якостей і творчих можливостей членів наукового колективу під час розв'язання спільних наукових завдань; виховну, спрямовану на розвиток наукової творчості кожного члена колективу.

Оскільки в будь-якому виробництві, в тому числі й у науковому, “люди впливають не тільки на природу, але й один на одного” [2, с. 441], то первинний науковий колектив виступає не просто як об'єктивна умова соціальної сфери, в якій відбувається діяльність вченого. Науковий колектив виступає чинником, що впливає як на свідомість і мотиви діяльності вченого, погляди, норми й орієнтації, що в нього склалися, так і на напрям та зміст науково-дослідницької діяльності вченого, а також на її ефективність. Пояснюється це синергетичним ефектом спільної наукової діяльності (різні форми якої виражаються й усвідомлюються її членами як відносини) та ефектом кооперації в ній (тісно пов'язаної з їх міжособистісним узагальненням і сприятливим соціально-психологічним кліматом), що збільшує індивідуальну продуктивність праці вченого.

Важливо й те, що у процесі колективної дослідницької діяльності відбувається диференціація науково-соціальних ролей членів дослідницького колективу [3]. Успішне вирішення наукової проблеми передбачає наявність у колективі вчених, здатних виконувати ролі “генератора ідей”, “критика”, “комунікатора”, “експерта”, “режисера”, “виконавця” тощо. Це означає, що конкретний внесок кожного дослідника в загальну діяльність має не тільки свої кількісні, але й якісні характеристики, що свідчить про необхідність раціонального розподілу праці в науковому колективі, її рольовій спеціалізації і ділового стилю керівництва.

Суттєво, що вчений і його діяльність, соціальна активність, свідомість і світогляд виступають не лише предметом теоретичної думки, але й об'єктом

соціального виховання, оскільки питаннями останнього активно займалися й займаються провідні вчені-організатори. При цьому останні вказують на те, що вчені сприймають умови і впливи соціального та наукового середовища не пасивно, а саме активно, відображаючи їх крізь призму своїх індивідуальних інтересів, потреб, систему моральних цінностей. Він виховує себе, формує свій характер, волю, світогляд, ідеали, смаки. І цьому особистісному соціологічному аспекту надається особлива значущість, оскільки він дуже важливий, оскільки особистість ученого детермінується й конкретно-історичними умовами життя суспільства, і активною власною трудовою та суспільною діяльністю, і умовами його безпосереднього оточення в сім'ї, локальному науковому колективі, лабораторії, відділі, тобто “мікросередовищі”, і своєю життєвою позицією.

Водночас в епоху науково-технічної революції, а також на межі переходу від індустріального до інформаційного суспільства потреба у вивченні особистості вченого стає все більш нагальною. При цьому вивчення специфічних якостей, властивостей і ціннісних орієнтацій учених та дослідників як особливої категорії професіоналів може здійснюватися в різних аспектах. Так, об'єктами вивчення можуть бути окремі, цілком конкретні особистості, які працювали або до цього часу працюють у науці. Вивчення з цієї точки зору біографій видатних учених, їх особистих документів і життєвого шляху є своєрідним та вельми мало засвоєним до сьогодні прийомом конкретного психологічного або історико-соціологічного дослідження, що дозволяє зрозуміти специфіку процесу формування особистості вченого, шляху соціалізації його діяльності. Цей прийом дозволяє виявити певну соціальну роль і функцію видатної чи геніальної особистості вченого, в тому числі й соціальне значення його унікальних особистісних якостей.

З іншого боку, якими б унікальними та різноманітними не були індивідуальні властивості вчених, як би нерозривно вони не були б об'єднані з особистісною цінністю окремої людини, деякі автори, такі як Р. Мертон, У. Самнер, М. Шелер, Н. Шпейер та інші, також намагалися виокремити типові соціально-особистісні характеристики вченого як представника певного виду

діяльності в певних соціальних умовах, тобто в умовах конкретної соціально-економічної формації. При цьому вони задавалися метою прояснити теоретичні позиції за таким спектром питань: що робить різних учених з їх неповторними унікальними якостями розуму, характеру та дій представниками одного особистісного типу, який одночасно є чітко вираженим соціальним типом; які основні соціально-типологічні елементи особистісних структур “ученого” як представника особливого, певного виду діяльності в соціальних умовах сучасного індустріального, постіндустріального або інформаційного суспільства, тобто які його орієнтації, настанови, цінності, мотиви тощо; як поєднуються в соціально-типологічній особистісній структурі вченого орієнтації, пов’язані зі специфічним характером і результатом науково-дослідницької діяльності, й орієнтації, обумовлені його включенням у різноманітні зв’язки тієї чи іншої соціальної системи; як основні лінії впливу суспільства на формування та розвиток структур особистості вченого як представника особливого соціального типу; які форми і напрями взаємодії вченого як особистості і тієї соціальної групи, спільноти, до якої він безпосередньо належить; яка специфіка постановки і вирішення сформульованих вище питань стосовно діяльності вченого в умовах сучасного суспільства в цілому і зокрема сучасного українського суспільства.

У результаті автори дійшли єдиної думки, що з плином часу “іманентні” для науки як соціального інституту норми дії вчених (“інституціональні норми”) іноді вступають у непримиренну суперечність з соціальною практикою, що з необхідністю примушує піддавати аналізу особливості самої науки і задумуватися над проблемою її відношення до конкретного суспільства. Так, Р. Мертон, розроблюючи засади історичного напрямку досліджень у галузі соціологічної науки, наголошує на тому, що в загальному сенсі необхідно усвідомити всю складність і суперечливість стану науки, що змінився, і вченого в сучасному суспільстві, мотивуючи це такими міркуваннями: “Три століття тому, коли інститут науки ще в дуже малій мірі міг вимагати самостійних гарантій соціальної підтримки, філософи природознавства були схильні

виправдовувати науку як засіб реалізації культурозначущих цілей – економічної корисності і прославлення Бога. Розвиток науки не був самоочевидною цінністю, проте разом з нескінченним потоком досягнень інструментальне перетворилося в кінцеве, засоби – в мету. Учені, які спонукалися цим процесом, стали вважати себе незалежними від суспільства і розглядати науку як самоцінну діяльність, що існує в суспільстві, але не залежить від нього. Фронтальна атака на автономію науки потребувала, щоб цей оптимістичний ізоляціонізм був замінений реалістичною участю в революційному конфлікті культури. Об'єднання проблем призвело до нового пояснення й ствердження етосу сучасної науки” [2, с. 268].

Етос науки, за Р. Мертоном, – це “комплекс цінностей і норм, які утримуються і стають обов'язковими для людини науки. Норми виражаються у формі приписів, осуджень, переваг і дозволів. Вони узаконюються в термінах інституціональних цінностей. Ці імперативи, що передаються через приписи або приклад і санкції, які посилюються, в різній мірі засвоюються, інтерналізуються вченими. Хоча етос науки не кодифікований, його можна виявити за згодою вчених, знайти його вияв у звичаях, що встановилися, у нескінченних творах про науковий дух і моральні збурення, звернені проти порушень етосу” [2, с. 269].

Для цілей самовизначення науки Р. Мертон вважає за необхідне виявити основні “інституціональні норми”, неписані, але які суворо діють, настійні для вчених правила, цінності, приписи, специфічні саме для науково-дослідницької діяльності. При цьому автор виходить з того, що норми, цінності науки як соціального інституту обумовлені насамперед і здебільшого двома факторами: специфікою наукового знання та його методів (технічні норми); цілями, тобто соціальними функціями науки (моральні, етичні норми). З цього приводу Р. Мертон зазначає, що “інституційні імперативи виводяться з мети і методів. Цілісна структура технічних і моральних норм забезпечує виконання кінцевої мети... Звичаї науки мають методологічну спрямованість, але вони стають обов'язковими не лише тому, що вони ефективні у процедурному сенсі, а й

тому, що вони вважаються правильними і гарними. Вони одночасно є моральними і технічними приписами” [1, с. 270].

І така постановка питання, як стверджують вітчизняні автори, не позбавлена підстави, оскільки наука, подібно до інших сфер і галузей людської діяльності, підпорядковується різним формам соціальної регуляції, зокрема тій, яку правомірно називати ціннісно-нормативною. Обумовлено це тим, що норми, цінності, які є значущими для науки як соціального інституту, відображають особливий характер наукової діяльності і водночас, будучи нормативними приписами, що регулюють поведінку членів наукового співтовариства, набувають морального виразу, втілюються у вигляді ціннісних уявлень і регулятивів.

Зазначимо, що після розгляду інституційних норм науки Р. Мертон, спонукуваний необхідністю аналізувати реальну поведінку конкретних учених, досконально вивчив проблему пріоритету в науці, зважаючи на гострі, іноді драматичні спори про конфлікти, в які були втягнуті видатні вчені. Внаслідок роздумів автор дійшов висновку, що у сфері науки, в межах цього специфічного інституту панує жорстка конкуренція, виникають спори і конфлікти з приводу пріоритету. А оскільки прагнення до ствердження пріоритету диктується сутністю науково-дослідницької діяльності, оскільки пріоритет є осьовим стрижнем системи винагороди – заохочення в науці, оскільки конкуренція, боротьба, часто неприваблива за своїми засобами, невід’ємна від науки.

Вводячи для більш чіткого розгляду питання про інституційну обумовленість діяльності вченого поняття “соціологічної амбівалентності”, Р. Мертон зазначає, що поведінка вченого не визначається однозначно деякою нормою з цілісної сукупності, оскільки вчений “коливається”, тобто перебуває у напруженні, у стані постійного вибору між полюсами нормативних протилежностей. Для доведення правомірності своєї точки зору автор описав такі дев’ять груп протилежних норм, які ми впродовж проведення експериментальної роботи з аспірантами зробили предметом спеціального

обговорення під час викладу програми спецкурсу. Серед них такі: учений повинен якомога скоріше зробити отримані ним нові знання доступними для своїх колег, але він повинен уникати небажаної тенденції – поспішності публікацій; учений не повинен ставати жертвою інтелектуальних фантазій, тих модних ідей, які виникають лише на деякий час і приречені на вимирання, але він повинен бути сприйнятливим, чутливим до багатонадійних нових ідей; він не повинен вважати себе лише хранителем інтелектуальних традицій; нове наукове знання повинно отримувати високу оцінку, але вчений повинен працювати, не звертаючи уваги на оцінки інших; учений не повинен перевищувати вимоги до нових знань, поки вони знаходяться поза межами раціональної дискусії, але він повинен захищати вже розроблені нові ідеї і відкриття, незважаючи на те, наскільки значна протидія; учений повинен робити все можливе, щоб знати праці попередників і сучасників, що стосуються галузі його роботи, але надто велика увага до них, ерудиція як така, навряд чи задовольняє вимоги творчої роботи; учений повинен приділяти скрупульозну увагу формулюванням і деталям, але він повинен уникати бути надто акуратним, витонченим педантом на користь формальній суворості, забуваючи про зміст; наукове знання універсальне, воно не належить жодній нації, але будь-яке наукове відкриття робить честь нації, яка йому сприяла; учений повинен визнавати, що його первинний обов'язок – виховувати нове покоління вчених, але він не повинен допускати, щоб навчання віднімало всю енергію, необхідну для набуття нового знання; для молодого вченого немає більшого щастя, ніж вчитися у видатного майстра наукової праці, але він повинен прагнути стати самим собою, набути автономії і не задовольнятися тим, щоб залишатися тінню видатної людини.

Як бачимо, Р. Мертон описує пари норм в імперативній формі (учений “повинен” або навіть “не повинен”). При цьому він обговорює такі нормативні критерії, які породжуються специфічними умовами науки як соціального інституту і одночасно реально задані особистості, оскільки фактично стимулюють і детермінують її поведінку. І якщо йдеться про реальну діяльність

ученого, його формування, розвиток і перетворення, то скоріше справедливе його твердження, що певна нормативна тенденція діє на вченого неоднозначно, прямолінійно і безконфліктно, але через суперечності, через зіткнення нормативно-ціннісних орієнтацій і через напружений вибір, який здійснюється його особистістю. А мова в переліку автора йде про такі амбівалентні норми: суперечливе ставлення до швидкості опублікування нових результатів; обережне ставлення до інтелектуальної моди, але сприйнятливості до нових ідей; висока оцінка нових ідей, але прагнення до незалежності від оцінки; необхідність ретельного вибору моменту, коли ідеї можуть стати предметом обговорення, але в тому разі, якщо вони вже стали предметом дискусії, вміння захищати розроблені ідеї; постійне знання праць інших учених, але розуміння того, що наука не тотожна ерудиції; ретельне ставлення до формулювань і деталей, але не пустий педантизм; всезагальність знання, але гордість нації за досягнення науки; участь у навчанні молодих, але не на шкоду науковим дослідженням; залежність молодих від учителя, але їх прагнення до інтелектуальної автономії.

Означені вище параметри етосу науки, а також перераховані проблеми нормативного вибору, амбівалентності в певній мірі вводять у реальний світ життєдіяльності вченого, висвітлюючи спектр його різнопланових орієнтацій і різнобічної поведінки, багатоаспектної діяльності. Зважаючи на це, аспіранти, які залучалися до обговорення проблем етосу науки, усвідомлювали очевидність реальності моральних цінностей сучасного вченого, пов'язаних з його науковою працею, де провідними детермінантами є “сама істина”, “чистий інтерес” до дослідницької діяльності тощо. Аспіранти переважно доходили висновку, що, порівняно з ними, прагнення вченого до слави, грошей, престижу у звичайній практиці науки розцінюються як мотиви більш сумнівні і “низькосортні”, незважаючи на те, що нерідко останні заступають у своїй дійсності основний мотив – пошук істини. Прагнення ж до власного визнання існує як суперечлива орієнтація і в тому сенсі, що часто вчений веде відчайдушну боротьбу за пріоритет, добробут, престиж і одночасно глибоко

соромиться її: “Коли інститут науки працює ефективно, визнання і висока оцінка випадають на долю тих учених, хто найкращим чином виконує свою роль, тобто тих, хто вносить найбільш важливий внесок у загальну скарбницю знань. Тоді виникають щасливі обставини, за яких моральний обов’язок і власний інтерес співпадають і сплавляються воедино” [1, с. 339].

Перспективи подальших розробок у даному напрямку полягають в обґрунтуванні складових деонтологічної підготовки аспірантів під час їхнього навчання в аспірантурі.

Список використаної літератури

1. Merton, R. K. The ambivalence of Scientists. Bureau of Applied Social Research / R. K. Merton. – N. Y. : Columbia Univ., 1998. – 324 p.
2. Merton, R. K. The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigation / R. K. Merton. – N. Y., 1973. – 411 p.
3. Мирская, Е. З. Ученый и современная наука / Е. З. Мирская. – Ростов н/Д, 1971. – 158 с.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Романишина Л. М.